

(Іпат., 1146, 1147 рр.). Очевидно, таких випадків втручання віча в управління державою було значно більше, ніж зафіксовано в літописах.

Таким чином, з утворенням Київської держави народні збори продовжували функціонувати не тільки як архаїчний інститут звичаєвого права («изначала»), а й були «використані власниками землі й поставлені на службу державі у формі своєрідної феодалної демократії»¹. Із племінних сходів давніх слов'ян віче перетворилося на збори громадян, в яких брали участь вільні жителі міста — купці, ремісники та ін.² Але вирішальна роль у них належала міській верхівці — «старцам градским», боярам, представникам духовенства, купцям. В ІХ—Х ст. ст. віче скликалось, як правило, князем перед початком воєнних походів, під час облоги міста, з питань податкової політики, інколи — на знак протесту проти політики князя.

Надійшла до редколегії 05.09.02

А. Козаченко, кандидат юридичних наук

До проблеми кваліфікації державно-правового зв'язку між Україною і Росією за Переяславсько-Московською угодою 1654 року (з нагоди 350-річчя укладення угоди)

Важко переоцінити значення та наслідки, як позитивні, так і негативні, україно-російської угоди 1654 р., що вплинули на процес становлення української національної державності у другій половині XVII ст. І більш ніж через два з половиною століття, в 1917 р. окремі представники Центральної Ради намагалися вести переговори із Тимчасовим урядом Росії, посилаючись на те, що відречення Романових від престолу означає денонсацію Переяславсько-Московської угоди

¹ Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 33–34.

² Див.: Історія держави і права України. — С. 66.

1654 р. та відновлення державного суверенітету України¹. Як непересічна історична подія угода 1654 р. і зараз може непрямо впливати на політичні рішення та відносини між Україною і Російською Федерацією. Свідченням цьому є Указ Президента України «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року».

Переяславсько-Московська угода постійно перебувала в полі зору вітчизняних і зарубіжних істориків та правознавців (з історіографією цієї проблеми можна ознайомитися у монографії О. Апанович²). Внаслідок різноманітних об'єктивних і суб'єктивних причин науковці по-різному кваліфікували державно-правовий зв'язок між Україною — Військом Запорозьким і Московським царством, який передбачався вказаною угодою. Особливо негативно на об'єктивному висвітленні проблеми позначилася політична кон'юнктура за радянських часів. Лише після проголошення незалежності України вітчизняні вчені дали неупереджену історико-правову оцінку угоди 1654 р. Проте і нині серед представників різних наукових шкіл не існує одностайності стосовно характеру угоди, а відтак, проблема Переяславсько-Московської угоди залишається актуальною.

Дослідники україно-російської угоди 1654 р. здебільшого акцентували свою увагу на змісті та фактичних наслідках її укладення (що цілком виправдано). Автор пропонує, крім того, розглядати цю угоду також і крізь призму тих взаємовідносин, які склалися між українським козацтвом — основним носієм національної державотворчої ідеї та Московським царством впродовж першої половини XVII ст. Аналіз цих відносин засвідчує, що вони були досить складними і суперечливими, існувало дві діаметрально протилежні тенденції. Час від часу козацтво тісно співпрацювало з Москвою, або навпаки — суперничало. Співпраці сприяли, як відомо, такі чинники: спільне історичне минуле, етнічна близькість, належність до однієї релігійної конфесії українського і російського народів.

На ґрунті схожої соціальної організації та спільності інтересів дружні стосунки склалися між запорозькими, донськими

¹ Див.: Шелухін С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Дрогобич, 1992. — С. 68–69.

² Див.: Апанович О. Україно-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 73–92.

та яйцькими козаками. Вони здійснювали походи на Крим та Османську імперію, проводили спільні козацькі ради¹. Боротьба російських та українських козаків із потенційними противниками Росії, безумовно, підтримувалася нею, а в окремих випадках і фінансувалася царським урядом. У свою чергу, скрутне матеріальне становище та утиски польського уряду змушували запорожців шукати заступництва у Москві. Так, у 1620 р. запорожці направили до царя Федора Михайловича посольство на чолі з отаманом П. Одинцем, яке заявило, що вони «хотят служити его царскому величеству»². Але цар не прийняв послів, посилаючись на великий піст, і не дав конкретної відповіді на прохання козаків, а лише встановив їм «лехкое жалование 300 рублев денег»³. У 1625 р. представник митрополита київського І. Борецького єпископ І. Борискович під час переговорів з царським урядом повідомив, що запорожці «государской милости рады и под государевой рукой быти хотят»⁴. Про плани запорозького козацтва перейти у підданство московського царя згадував у своїх свідченнях і чернець О. Яхія: «они послали бити челом государю царю ..., чтоб их принял под свою державу»⁵. Можливо, що це було лише дипломатичним ходом, який мав за мету з'ясувати реакцію царського уряду на пропозицію Запорозької Січі, адже ні про продовження переговорів, а тим більше про фактичне встановлення протекції у 20-ті роки XVII ст. нічого не відомо. Врешті, навряд чи сторони могли піти на такий крок, зважаючи на охлократично-демократичну ментальність запорожців. Однак ці події свідчать про те, що козацтво задовго до Визвольної війни середини XVII ст. не відкидало можливості у тій чи іншій формі встановити державно-правовий зв'язок із Росією.

Відносини реєстрового козацтва з Московським царством склалися інакше, ніж у запорожців. Це пояснюється двома очевидними обставинами: 1) реєстровці, як відомо, були підданими польського короля і перебували на військовій службі Речі

¹ Див.: *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991. – С. 122.

² Див.: *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы:* В 3 т. – М., 1954. – Т. 1. – С. 7.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. Козацькі часи – до року 1625. – К., 1995. – С. 524.

⁵ Див.: Там само. – С. 549.

Посполитої, а отже, офіційно вони не могли вступати у будь-які стосунки з іноземними державами інакше як із санкції польського уряду; 2) наприкінці XVI — першій чверті XVII ст. реєстрова старшина, зокрема гетьмани К. Косинський, С. Наливайко, С. Кішка, П. Сагайдачний, М. Дорошенко, виношувала плани створення Української держави — автономії у складі Речі Посполитої легітимним шляхом унаслідок результативних переговорів із польським урядом.

Більше того, у першій половині XVII ст. реєстрові козаки неодноразово у складі польсько-литовської армії брали участь у військових діях проти Московського царства. На початку XVII ст. вони були учасниками походів на Москву Лжедмитрія I і Лжедмитрія II та польської інтервенції у Росії 1609–1612 рр. Завдяки успішним діям козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у війні 1617–1618 рр. польський уряд уклав вигідне для себе Деулінське перемир'я з Росією. Під час польсько-російської війни 1633–1634 рр. козаки становили більшу частину польсько-литовського війська. Поразка Московського царства у цій війні дала можливість Речі Посполитій підписати вигідний для неї Полянівський договір.

Потепління у стосунках реєстрового козацтва із Росією намітилося тоді, коли козаки переконалися, що їх сподівання на здобуття державності від Польщі легітимним шляхом є марними. Особливо це стало помітно після поразки антипольського виступу козаків 1637–1638 рр., коли розпочалося масове переселення реєстровців на територію Московщини. Царський уряд визнавав їхнє військове самоврядування, приймав на військову службу, надавав матеріальну допомогу¹.

Не викликає сумніву, що ці події, у випадку як із реєстровцями, так і з запорожцями, згодом послужили прецедентом для генерального уряду Б. Хмельницького просити захисту в московського царя, а для царського уряду — взяти під своє заступництво козаків. Але враховуючи демократичні традиції, військовий та дипломатичний досвід козацтва, навряд чи можна припустити, що вони пішли б на такий союз із Московським царством, який би обмежував їх «права та вольності».

Визначальна роль у процесі укладення україно-російської угоди 1654 р. належала главі Української держави — гетьманові

¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8. Роки 1626–1650. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 66.

Б. Хмельницькому. Відомо, що у пошуках надійного союзника Б. Хмельницький проводив різновекторну зовнішню політику, адже без допомоги ззовні Україна не змогла б відстояти свою державність. Так, на початку Визвольної війни, спираючись на набутий козацтвом військово-політичний досвід, гетьман ініціював укладення військового союзу з Кримським ханством. У результаті складних україно-польських переговорів постала Зборівська угода 1649 р., за якою Польща визнала українську автономію у складі Речі Посполитої. В зв'язку із порушенням умов Зборівської угоди польським урядом у 1650 р. Б. Хмельницький погодився на протекцію Османської імперії — перейти «під крила і протекцію неосяжної Порти»¹. Однак проти такого союзу виступила козацька старшина, адже Османська імперія розглядала Україну як зону своїх геополітичних інтересів і союз з нею неодмінно призвів би до ліквідації української державності. А після блискучої перемоги під Батогом у червні 1652 р. Б. Хмельницький рішуче взяв курс на побудову незалежної держави. Та невдала спроба створення антипольської коаліції, до якої мали ввійти придунайські князівства, змусила гетьмана в 1653 р. активізувати дипломатичні зносини з Московією. Але Б. Хмельницький не міг вважати Московське царство надійним союзником з огляду на те, що в 1647 р. царський уряд уклав оборонний союз з Польщею проти татар і на початку Визвольної війни існувала загроза виступу Росії проти України та її союзника — Кримського ханства на боці Польщі. На думку гетьмана, не була Росія і достатньо сильним союзником зважаючи на її поразки в першій половині XVII ст. від Польщі та Швеції, а також спустошливі міські повстання 1648–1650 рр. Хоча слабкість Росії вселяла надію на те, що вона не наважиться на ліквідацію української державності. Противником україно-російського союзу був генеральний писар І. Виговський — друга після гетьмана особа в державі, який мав значний вплив на Б. Хмельницького².

Отже, видається маловірогідним, що Б. Хмельницький як досвідчений політик і дипломат, котрий прагнув стати монар-

¹ Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 66.

² Див.: Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 2236. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 32–33; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії. — К., 1994. — С. 116.

хом, свідомо міг укласти з Московським царством такий договір, який би передбачав входження України до складу Росії.

Умови укладення україно-російської угоди та її зміст добре відомі, але їх варто нагадати, щоб аргументовано сформулювати власне бачення автора характеру цієї угоди. Отже, у жовтні 1653 р. Земський собор ухвалив: «чтоб их не отпустить в подданство турецкому султану или крымскому хану... гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское ... принять под защиту Российской державы»¹. На початку 1654 р. генеральний уряд і представники царя на чолі з боярином В. Бутурліним обговорили основні положення майбутньої угоди — сторони домовилися про військовий союз проти Польщі (на початку переговорів вони лише в загальних рисах уявляли собі характер союзницьких відносин). 8 січня 1654 р. загальна військова рада у Переяславі ухвалила принципове рішення про союз України з Росією. Взяті на себе зобов'язання сторони скріпили: Росія — «царським словом», Україна — присягою гетьмана, козаків та міщан². 9—10 січня делегації сторін прелімінарно узгодили та письмово зафіксували основні умови україно-російської угоди, що знайшло своє відображення у статейному списку В. Бутурліна³. На основі досягнутих домовленостей генеральний уряд розробив проект україно-російської угоди — «Прохальні пункти»⁴, які розглянула та схвалила рада старшин за участю полковників у Чигирині. В березні 1654 р. у Москві козацьке посольство, очолюване генеральним суддею С. Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею, узгодило проект угоди з царським урядом. Після цього проект угоди було передано на схвалення цареві. Олексій Михайлович погодився прийняти 11 статей із 23, передбачених «Прохальними пунктами». Цей документ, що одержав назву «Березневі статті Б. Хмельницького», складає першу частину україно-російської угоди. Другою частиною угоди стала ратифікаційна «Жалованная грамота Богда-

¹ Див.: Полное собрание законов Российской империи — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 293 (далі — ПСЗРИ).

² Див.: Яковлів А. Договори Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року. — Нью Йорк, 1954. — С. 21.

³ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 242–245 (далі — Акты ЮЗР).

⁴ Див.: Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. — К., 1998. — С. 64–67.

ну Хмельницькому и всему Войску Запорожскому»¹. Також царем були надані жалована грамота про привілеї Війська Запорозького, грамота про права і привілеї української шляхти, грамоти Б. Хмельницькому на володіння Чигиринським і Гадяцьким староствами, грамоти про печатку Війська Запорозького та про оголошення війни Польщі Росією². Слід зазначити, що козацькій делегації не було надано можливості парафувати остаточний текст документів — переконатися в їх автентичності. Згодом генеральний уряд втратив свій екземпляр «Березневих статей», а Росія при укладенні Переяславської угоди 1659 р. пред'явила їх фальсифікат, який складався із 14 пунктів. А на початку XVIII ст. виявилось, що і в Посольському приказі Росії зберігся не оригінал угоди, а «список из белорусского письма» — переклад з української мови, який і було опубліковано в «Полном собрании законов Российской империи».

Генеральний уряд не оприлюднив текст договору, хоча козацький звичай вимагав промудрації міжнародних угод, зміст яких не був таємним. Пояснити це можна лише одним — гетьман і старшина були не задоволені змістом ратифікаційних актів і боялися невдоволення народу.

Юридичне дослідження україно-російської угоди 1654 р. та кваліфікація форми державно-правових зв'язків між Україною і Росією ускладнюються низкою обставин, серед яких можна виділити такі: сумніви щодо автентичності документів, відмінність у поглядах сторін на характер угоди, свідоме намагання сторін вживати неоднозначні формулювання, відмінність між юридично закріпленою формою державно-правових відносин та їх фактичною реалізацією, недосконалість правотворчості того часу, давність державно-правових явищ.

Автор схильний вважати, що Переяславсько-Московська угода 1654 р. мала характер двостороннього міжнародно-правового акта, де Військо Запорозьке і Московське царство виступали сторонами договірної угоди, який супроводжувався властивим для міжнародно-правових відносин узгодженням позицій, врахуванням взаємних потреб та інтересів сторін, встановленням їх прав і обов'язків³. Але вони не були рівноправни-

¹ Див.: ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 322–329.

² Див.: Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 477–506.

³ Див.: Тимченко Л. Д. Международное право: Учебник. — Х., 1999. — С. 90–91; Договір міжнародний // Юридична енциклопедія. — К., 1999. — Т. 2. — С. 239.

ми контрагентами договору, адже Військо Запорозьке подавало проект угоди, а царський уряд вносив до неї поправки і ратифікував у формі «пожалування».

Сутність договору зводилася до заступництва, підтримки та надання військової допомоги Україні Росією у війні проти Польщі, що означало встановлення відносин протекторату. Саме так сторони розцінювали характер угоди 1654 р. на час її укладення. Наприклад, В. Бутурлін після Переяславської ради заявив, що Військо Запорозьке перебуватиме «в обороне и зашищении»¹ царя, котрий триматиме Україну «у своїй протекції при непорушному збереженні старовічних прав і вольностей»². Б. Хмельницький у листі до запорожців повідомляв про перехід Війська Запорозького «у союз та під протекцію великого московського монарха»³. І козаки вважали, що угода передбачала протекторат Росії над Україною — «монарший союз і протекцію»⁴. Свідченням суверенітету України та встановлення відносин протекторату слід вважати і щедрі царські подарунки гетьману та козацькій старшині⁵.

За договором 1654 р. царський уряд визнавав державний суверенітет України — «прежние права и вольности». Військо Запорозьке зберігало власні органи державної влади і управління (ст.ст. 1, 2, 9), правову систему (ст. 1), судову систему (ст.ст. 1, 2), полково-сотенний адміністративно-територіальний та військовий устрій (ст.ст. 8, 9), фінанси, податкову систему та мито (ст.ст. 1, 9), державний кордон з Московським царством та іншими країнами (ст. 8), право на дипломатичні зносини (ст. 5)⁶.

Варто нагадати, що протекторат — суб'єкт міжнародного права з обмеженою міжнародною правосуб'єктністю, який існував до початку ХХ ст.⁷ І дійсно, на правах держави, яка встановлювала протекторат, Московське царство обмежувало суверенні права Війська Запорозького: зобов'язало генеральний

¹ Див.: Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 225.

² Самійло Величко. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 137.

³ Там само. — С. 144.

⁴ Там само. — С. 138–139.

⁵ Див.: Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И. История международного права. — М., 1990. — С. 76.

⁶ Див.: ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 322–329.

⁷ Див.: Баймуратов М. А. Международное право. — Х., 2000. — С. 74.

уряд передавати частину прибутків до царської скарбниці (ст. 1); обмежувало компетенцію генерального уряду стосовно дипломатичних зносин із потенційними противниками Росії — Османською імперією та Річчю Посполитою (ст. 5); вимагало від гетьмана брати участь у військових діях на боці Росії¹.

Отже, об'єктом міжнародно-правового регулювання Переяславсько-Московської угоди 1654 р. були політичні, правові, економічні та військові питання. Це була базова угода, на яку сторони посилалися, укладаючи нові україно-російські угоди впродовж другої половини XVII — на початку XVIII ст. «Вечное подданство» царським урядом тлумачилося як свідчення безстрокового характеру угоди, а уряд України, навпаки, вважав її строковою зі строком дії, що визначався перебуванням при владі династії Романових.

Таким чином, позитивними державно-правовими наслідками укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. було юридичне закріплення державного суверенітету України, що одночасно означало визнання її суб'єктом міжнародного права. Завдяки військово-політичній підтримці Росії Україна відстояла свій суверенітет у війні проти Польщі і продовжила процес становлення та розвитку національної державності. До негативних наслідків угоди 1654 р. слід віднести те, що вона передбачала обмеження суверенних прав та міжнародної правосуб'єктності України Росією, а це стало підставою для царського уряду розпочати наступ на Українську державу. Але остаточно знищити національну державність українського народу російському самодержавству вдалося лише більш ніж через століття. Та сталося це не у зв'язку з укладенням україно-російської угоди, а внаслідок внутрішніх суперечностей між претендентами на гетьманство та старшинськими угрупованнями, переваги особистих амбіцій і корпоративних інтересів над загальнодержавними. Про цей гіркий історичний досвід національного державного будівництва України другої половини XVII—XVIII ст. слід пам'ятати й нині.

Надійшла до редколегії 26.09.02

¹ Див.: ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 323—326.